

LA VALL DELS ARCS DE SANTA PAU: L'HOME I EL PAISATGE
ALBERT REIXACH

Nota de l'editor: Aquest treball de recerca va obtenir el primer premi en la convocatòria dels IV Premis Salvador Reixach, lliurats l'octubre de 2004 a la vila de Santa Pau, en la modalitat de Ciències Socials.

Aquest article consisteix en una síntesi del treball de recerca de batxillerat. Es tracta de l'estudi del paisatge de la vall dels Arcs de Santa Pau des del punt de vista de la intervenció de l'home. Es segueixen dues línies d'investigació complementàries: l'anàlisi socioecològica, que ha de permetre copsar les transformacions sofertes per l'àrea d'estudi sobretot al llarg dels segles XIX i XX, i la lectura humanista del paisatge, és a dir, incidint en els vincles culturals i psicològics entre els individus i el seu entorn natural. Tot plegat duu a unes conclusions generals sobre el concepte paisatge, peça fonamental de molts corrents geogràfics.

Objectius i metodologia del treball

Analitzar un espai proper i conegut et permet tenir el goig de somiar que estàs fent una aportació universal. El treball de recerca de batxillerat que aquí intentaré sintetitzar s'emmarca precisament en una vall del meu poble. De fet, vaig considerar des de bon principi que el context de l'estudi havia de ser Santa Pau. Per contra, la qüestió de la temàtica exigí un procés de maduració: volia que, més enllà d'una investigació pròpiament històrica, abracés aspectes humanistes més generals, tot plegat posat en relació amb el territori geogràfic. Així va ser com em vaig decidir per observar des dels màxims punts de vista possibles una àrea reduïda on es concretava una de les idees que em sedueix més: la de microcosmos. El meu petit univers consistia en la vall dels Arcs de Santa Pau, un indret típicament rural, amb un ric passat històric.

Malgrat tot, aquests plantejaments havien de passar pel sedàs de la metodologia. Calia que els objectius inicials tan vagues es vehicuessin en línies conceptuals i s'enquadrassin en marcs teòrics preexistents. D'acord amb això, durant la consulta de la bibliografia més genèrica entrà amb força el terme *paisatge*, entès com una construcció humana on conflueixen una gran diversitat de realitats històriques i actuals. Definitivament l'adoptarem com la peça clau que havia d'estructurar tota la recerca: se n'havien d'analitzar les característiques i traçar-ne una línia d'evolució i, alhora, justificar els fenòmens que van implicar aquestes transformacions per arribar a unes conclusions concretes per a l'àrea d'estudi, així com la possibilitat de fer alguna modesta aportació al concepte *paisatge* a partir dels resultats de la investigació.

Una vegada estipulats els punts de partida, era necessari definir un sistema metodològic específic a fi d'orientar la recerca cap a les fites desitjades. En aquest punt ens foren força útils dos estudis de trets semblants que ens cedí el Departament de Geografia de la UdG, gràcies a l'assessorament derivat de la concessió d'una Beca Botet i Sisó, convocatòria del 2003. No podíem desapropiar les pautes proposades, sobretot, per Isidre Serra (2003) i, també, per Anna Ribas i David Saurí (2002). A partir dels models citats i els tractats teòrics de la bibliografia més genèrica poguérem establir la primera de les dues línies d'investigació: l'anàlisi socioecològica del paisatge. El pas inicial i bàsic d'aquest mètode consistia a descriure minuciosament l'àrea d'estudi, per tal de fixar amb claredat el medi físic de la vall. Tot seguit, calia passar a examinar l'evolució del poblament, tant des de l'òptica purament demogràfica, com pel que fa a la seva concreció damunt l'espai, alhora que s'intentava copsar el marc socioeconòmic que en resulta. Completats aquests punts, ja es podia afrontar la meta del primer àmbit temàtic del treball: l'exposició de les modificacions que ha sofert el paisatge de la vall dels Arcs al llarg del temps, però posant un èmfasi especial en els últims 150 anys.

En el moment de cercar una certa base d'informació sobre els Arcs de la qual partir, trobarem, com ja es podia suposar, un erm bibliogràfic considerable; només comptàvem amb referències bastant indirectes. Així doncs, vam haver de recórrer a les fonts més primàries: les dades demogràfiques i econòmiques contingudes al fons administratiu de l'Arxiu Municipal de Santa Pau, per una banda, i la memòria col·lectiva dels veïns, per l'altra; sense oblidar, és clar, el recurs impagable de poder observar detingudament el territori i gaudir d'uns coneixements previs que ens van estalviar en gran part la tasca de localització dels elements primordials.

Anant capítol per capítol, val a dir que per a la descripció de l'àrea d'estudi ens van servir, com a complement als apunts presos en les excursions d'exploració, alguns paràmetres i conceptes procedents de tractats generals de la Garrotxa (especialment ICC, 2001; i Maria Bolòs, 1977), així com de la monografia de Santa Pau de Salvador Reixach (1998). L'apartat de la població i el poblament el vam

elaborar, bàsicament, mitjançant el buidatge dels padrons de 1857, 1900, 1950 i 2003, i la valuosa aportació que va suposar la versió digitalitzada per Albert Esteve (2003) del nomenclàtor. A més, extraguérem els punts de més interès dels amillaments del 1862 i el 1950 per a la confecció del capítol del marc econòmic i el de l'evolució del paisatge. De tota manera, certs matisos de la realitat de ben segur que se'ls escapaven a aquests documents burocràtics, així que vam haver d'establir converses constants amb antics veïns dels Arcs o amb famílies que en l'actualitat encara hi resideixen.

Si per mitjà d'aquestes fonts d'informació i el posterior procés d'interpretació de les dades obtingudes completàvem la primera part del treball, la segona línia d'investigació s'havia de centrar en l'aplicació d'una tècnica sensiblement diferent. L'obra de Joan Nogué *Una lectura geogràfico-humanista del paisatge de la Garrotxa* ens induí i ens mostrà algunes pistes per fer una anàlisi semblant de la vall dels Arcs. En aquest apartat dedicat a l'enfocament humanista del paisatge hi preval, doncs, la subjectivitat, basada en la informació recollida en el primer procés de recerca i, especialment, en els comentaris concrets de les converses mantingudes amb els veïns.

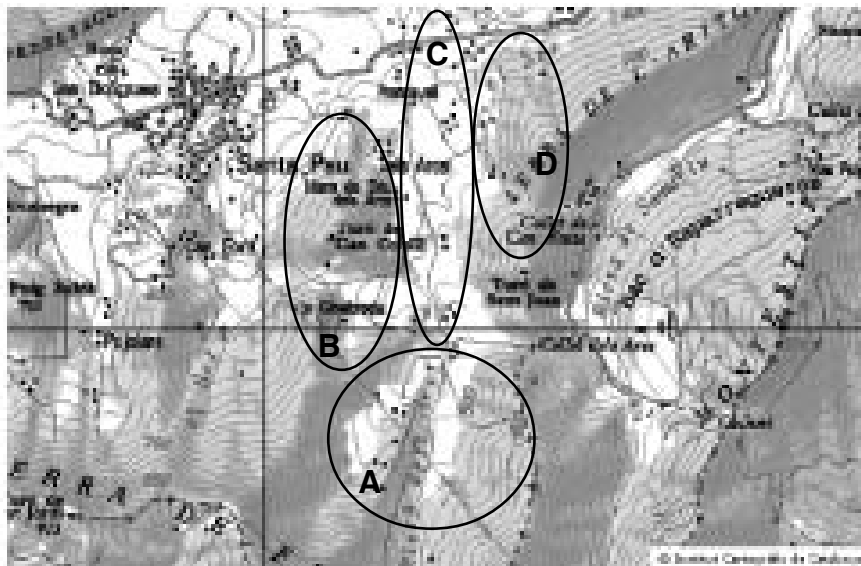
En essència, doncs, les tasques de recerca i reflexió se sustenten en dos mètodes diferents: l'anàlisi socioecològica i la lectura humanista; consegüentment, l'estructuració de la presentació escrita del treball respon a aquesta duplicitat de camps d'investigació. Això no obstant, no podem oblidar la voluntat multidisciplinària i integradora que empenyia l'estudi des del seu naixement, de manera que es dedicà un darrer capítol a casar les dues perspectives i a fer una modesta aportació a la qüestió del paisatge en sentit universal.

Anàlisi socioecològica del paisatge

Descripció de l'àrea d'estudi

Com abans anunciàvem, el primer que exigeix aquest mètode de tractament del territori és descriure l'àrea geogràfica estudiada: situació espacial, orografia, hidrografia, clima i vegetació, per esmentar els trets físics més importants. En el nostre cas, però, a l'hora d'observar i comentar tot això, vam topar amb la dificultat d'haver de distingir clarament a què ens referíem quan parlàvem dels «Arcs»: a la vall o al veïnat. La lògica territorial ens va fer optar per cenyir-nos als límits estrictes de la fondalada bona part del treball i només tenir en compte el veïnat en els moments que la necessitat d'assimilar les dades estadístiques ens hi obligués.

A grans trets, podem dir que la vall dels Arcs es troba al sud del terme de Santa Pau, a l'espai natural conformat, a migjorn, per la serralada de Finestres i dues de les serres que hi actuen com a contraforts, la serra de Collellsaguàrdia i la de

A - Vilafranca dels Perduts

C - El Pla

B - Serra de Collellsaguàrida

D - Serra de l'Aritger

Font: Elaboració pròpia damunt la base del Mapa Comarcal 1:50000 de l'ICC en format digital.

l'Aritger, a la banda occidental i oriental, respectivament. El seu substrat geològic està constituït majoritàriament per materials sedimentaris de naturalesa calcària, atès que queda aïllada dels cons volcànics del municipi. Quant al perfil orogràfic, cal subratllar la inclinació dels plans que davallen de la serra de Finestres, entremig dels quals flueixen els diversos rierols i torrents. És més, la forma de la vall es tradueix clarament en l'àmbit hidrogràfic: de les entrades que dibuixen les serres derivades de la formació principal, Finestres, en sorgeixen les tres subconques o aiguavessos de la riera dels Arcs. A banda de ser l'escenari del naixement i la formació d'aquest afluent del riu Ser, a la nostra àrea d'estudi hi trobem diverses fonts, algunes actualment perdudes. El clima mediterrani de muntanya humida que correspon a Santa Pau es presenta als Arcs sense diferències remarcables, en tot cas, pot considerar-se una vall menys freda que altres indrets del terme pel fet

que no està tan arrecerada ni tan humida com certs punts del sector oest. Així doncs, la climatologia i les característiques dels sòls donen lloc a un diversificat paisatge vegetal, realment a cavall de dos biomes. A les vessants més assolellades hi predomina la flora mediterrània, mentre que a les obagues i les altituds més elevades s'hi emplacen comunitats botàniques centreeuropees de caràcter atlàntic. Davant l'evidència que la vall, malgrat ser de reduïdes dimensions, no és uniforme, vam subdividir-la en quatre sectors diferenciats en els trets geomorfològics, orogràfics, hidrogràfics i sobretot en relació amb la vegetació i la radiació solar. Hi distingim les subunitats següents: la Vilafranca dels Perduts (la capçalera de la vall, on hi ha les majors altituds i els principals boscos ombrívols), la vessant est de la serra de Collellsaguàrdia (molt més ben disposada per rebre la radiació solar), la cara oest de la serra de l'Aritger (assolellada tan sols a partir del migdia) i el Pla (el conjunt de terrasses fluvials damunt de la riera dels Arcs en què s'ubiquen les àrees de conreu i els masos més importants).

El poblament

La presència de l'home a l'escenari natural dels Arcs, que conforma un dels plans essencials per a la configuració del paisatge, es remunta a un passat històric molt llunyà. Per això vam voler fer una panoràmica des dels orígens més remots fins a l'època que abraça el marc cronològic del treball.

Les dades de què disposem anteriors als padrons contemporanis són escasses i poc exactes. Únicament ens resulten útils tres xifres aproximades del nombre d'habitants que degué tenir la vall al segle IX, al XV i a finals del XVIII. Per les referències al vilar de «*Revidazer*» (un topònim, d'altra banda, molt controvertit), podem aventurar-nos a especular que a finals del segle XI als Arcs hi residien 2 o 3 famílies. Posteriorment, del fogatge de 1497, se'n dedueixen 50 o 60 habitants, quantitats que hem de posar en quarantena, ja que el recompte és de naturalesa fiscal i, per tant, cal suposar una tendència més o menys acusada a l'ocultació. Ja a les darreries del set-cents un nomenclàtor diocesà apunta que a la nostra àrea d'estudi s'hi troben unes 117 ànimes de comunió. En conjunt, doncs, es palesa una progressió, especialment a l'edat mitjana.

Els padrons de 1857 a 2003 mostren la següent evolució de la població del veïnat. La variable demogràfica arriba al punt més alt el 1887, en què se situa entorn de les 246 persones, fet que manifesta així l'auge contemporani de la societat agropecuària al Principat. Un cop superat el petit descens produït el 1900, els registres enceten una línia clarament ascendent fins al 1920 (211 habitants) i es mantenen els anys de la Guerra Civil. L'episodi més tràgic de la història recent del nostre país no incidí directament en la frenada del creixement demogràfic. Entre la dècada dels 40 i la dels 60 la població no augmentà, però no fou a conseqüència

de la mortalitat en la contesa bèl·lica (sortosament nul·la als Arcs), sinó de les dificultats econòmiques i els desequilibris propis de la postguerra que patiren els pagesos: les males collites i la pressió del popular «*cupò forzosò*» establert per l'administració franquista amb la fi teòrica de contribuir a la recuperació agrària.

La davallada irreversible arrenca la dècada dels cinquanta (192 habitants) i representa unes pèrdues que oscil·len entre els 30 i els 40 residents per decenni (gairebé unes 5 o 6 famílies) fins al 1981 (85 habitants). La justificació d'aquest clar decreixement radica en l'emigració dels masovers de les cases de pagès dels Arcs cap a la «vila», el nucli urbà de Santa Pau, amb l'objectiu de reconduir el seu *modus vivendi* incorporant-se al sector de serveis (en la construcció, sobretot) o a la incipient indústria tèxtil i càrnia del municipi.

El 1998 (55 habitants) es tocà fons, i durant els cinc anys posteriors es pot intuir una certa tendència a l'estabilitat, la continuïtat de la qual caldrà interpretar com cal en un futur proper. Aquesta situació s'explicaria per la consolidació, els últims temps, d'un nou marc socioeconòmic.

Si comparem l'evolució demogràfica dels Arcs amb la del nucli urbà de Santa Pau, observem com el sentit de les variables és molt semblant fins al 1940. A partir d'aleshores, però, es certifica el progressiu despoblament dels veïnats contrastat amb el creixement, tant poblacional com urbanístic, de Santa Pau: hi ha una pèrdua progressiva de pes del poblament dispers en benefici de la concentració en els nuclis.

Fent un cop d'ull a algunes característiques de la població dels Arcs, es posa de manifest que s'hi reflecteixen les transformacions demogràfiques que ha viscut el món occidental en les dues últimes centúries. Per exemple, la natalitat retrocedeix i l'envelliment és un fet, d'acord amb la línia seguida per la majoria de països industrialitzats. Quant al fenomen de les migracions, per bé que no disposem de fonts exactes, podem afirmar que el radi de procedència dels habitants d'origen forà fins a principis del segle XX no sobrepassa la cinquantena de quilòmetres.

La traducció en l'àmbit del territori de la relació home-medi la representa sens dubte el mas. A més de constituir la base de l'entramat socioeconòmic rural, es tracta de l'expressió poblacional bàsica dels paisatges agraris. Així doncs, la masia, l'edifici-residència del mas, permet la distribució de les diverses famílies en l'espai de la vall dels Arcs per a l'aprofitament dels recursos: terrenys conreables, masses forestals per a l'explotació silvícola i prats destinats a la pastura. Ateses aquestes característiques, s'estableix com un autèntic indicador demogràfic.

De l'anàlisi del nombre d'habitants per mas es dedueix que, òbviament, les xifres manifesten la davallada demogràfica a la segona meitat del nou-cents i que les característiques dels habitatges impedeixen la concentració plurifamiliar tan habitual en altres zones rurals. Vist això, podem concloure que el factor més

influent en la qüestió del poblament consisteix en l'ocupació dels masos. És per això que dediquem un subapartat a examinar l'evolució dels masos dels Arcs.

Relacionant documents del segle XV amb el fogatge del 1497,¹ es comptabilitzen a la vall una mica més d'una dotzena de masos, xifra que augmenta amb els apareguts en els llibres testamentals del segle XVI de l'arxiu parroquial. A la baixa edat mitjana, per tant, ja s'ha articulat una xarxa considerable de masies, per bé que algunes es deuen remuntar a un temps anterior, els segles XII o XIII. Partint d'una talla cobratòria de 1807 on s'inscriuen un total de 25 habitatges i basant-nos posteriorment en els censos moderns, identifiquem els masos que han estat ocupats al llarg de tot aquest període. La majoria estan ubicats al sector que considerem integrat a la vall de Santa Pau i proper a la carretera. També assenyaalem, dècada per dècada, les cases que es van abandonar o desocupar durant un lapse considerable arran del fenomen de despoblament iniciat als Arcs a la dècada dels 50. D'altra banda, indiquem una sèrie de masos que ja en una etapa més recent han estat habitats però amb una finalitat no agropecuària ni de residència fixa, així com els comptats habitatges de nova construcció. A manera d'un apèndix, cloem el capítol dedicat al poblament ressenyant la localització exacta de les ruïnes de masies de la vall perdulades entre 1850 i 1950.²

L'activitat econòmica

Marc econòmic tradicional

El sector primari ha dominat des de sempre el panorama econòmic de la vall. Les condicions físiques i naturals de l'indret (una orografia accidentada, àmplies capes de bosc, unes terres cultivables de qualitat discreta i unes males comunicacions) han implicat un poblament dispers i un escàs potencial productiu. Per això, l'activitat generada als Arcs al llarg de les centúries s'ha inserit fins fa relativament pocs anys en el context de l'autosuficiència. Tant és així que a mitjan segle XIX, punt aproximat d'inici del marc cronològic del treball, es desenvolupaven formes econòmiques que no havien variat substancialment respecte del XVIII, ni potser del XVII.

¹ Aquestes noves referències les hem pogut extreure del valuós estudi de Joan SOLER *La formació de la Pobla de Santa Pau al redós del castell dels barons (1248-1331)*, que elaborà a partir d'una Beca Ciutat d'Olot, convocatòria 2002. I és que en la documentació notarial que consulta hi apareixen citats diversos masos dels Arcs.

² Adjectiu popular de què he tingut coneixement fa poc que serveix per designar els masos enrunats dels quals ja s'ha perdut pràcticament el rastre entremig de la vegetació.

La principal activitat primària dels Arcs era l'agricultura, una agricultura de subsistència en què els productes que s'extreien dels conreus anaven destinats a l'alimentació dels mateixos productors i a la cria d'algunes espècies ramaderes. La resta es convertia en el pagament a l'amo, si es tractava d'una masoveria, o en l'excedent, quan el propietari explotava directament la finca, per poder ampliar el nombre de caps de bestiar. De totes maneres, en analitzar l'estructura de la propietat observem que la segona opció era minoritària.

Pel que fa a les característiques dels cultius, hem d'assenyalar la primacia dels cereals, en especial, el blat i el blat de moro, i menys freqüentment la civada, l'ordi i el mill. També s'hi plantava fajol i fesols, en petites quantitats i entaforats enmig del blat de moro, a la vegada que es dedicava un espai als farratges per al bestiar. En relació amb això, a partir de la memòria oral i en part d'un apèndix de l'amillament del 1862, veiem com es podien utilitzar diversos sistemes de rotació per als conreus. D'una banda, hi trobem el sistema de rotació cerealístic biennal, i de l'altra, el triennal. Amb aquest segon sistema la combinació de cereals i tubercles permet l'explotació del sòl durant més temps. Tot plegat perquè a la vall dels Arcs la humitat dels sòls fa possible la rotació sense guaret. L'utilitatge en general, a més, va ser molt rudimentari fins ben bé els anys seixanta. Malgrat la feixuguesa de les tasques requerides per alguns cultius, els rendiments no deixaven de ser escassos. A partir de la producció s'establia un ordre de prioritats: primerament calia la manutenció de la família i tot seguit, d'acord amb la capacitat del sòl conreat i l'abundància de les collites, s'eixamplaven els horitzons econòmics endegant l'activitat ramadera. Finalment, hem de tenir en compte l'agricultura de policultiu que es practicava entorn de les cases en forma d'horts per abastar la població d'aliments bàsics com patates, tomates, bitxos, enciams, etc.

Abans de la dècada dels seixanta la ramaderia a la vall dels Arcs constituïa un complement de l'agricultura. Per una banda, el bestiar (especialment matxos i bous, tot i que també vaques) era emprat per al treball al camp com a animals de tir; per l'altra, els seus excrements, després de dipositar-se al femer, esdevenien la forma d'adob més usual. A la nostra zona aquesta activitat havia estat sempre extensiva. Les pastures s'ubicaven en espais marginals de les propietats impracticables per al cultiu o en indrets boscosos, mai en els prats que es poden contemplar actualment, que aleshores eren les àrees de conreu. Les bèsties oferien importants recursos per a l'alimentació i possibilitaven la canalització cap al mercat d'alguns caps. Això succeirà sobretot amb les peces d'aviram o els conills, en els quals moltes famílies trobaven el seu únic accés al diner i l'aprofitaven per satisfer certes necessitats personals secundàries, o sigui, més enllà de la subsistència.

Els boscos han suposat tradicionalment una font immensa de recursos. La seva explotació generava rendes gens menyspreables en un indret amb una important massa forestal com els Arcs. A diferència de la ramaderia i l'agricultura,

la silvicultura (la denominació moderna del fet d'*anar a treballar a bosc*) era remunerada i controlada pels grans propietaris. La majoria d'homes del veïnat havien anat en els seus anys de joventut i maduresa a treballar en algun bosc de la rodalia. Mentre que les formacions forestals de muntanya baixa, les rouredes i les fagedes, s'explotaven per obtenir-ne llenya, l'alzinar representava l'escenari de les campanyes del carbó. De forma paral·lela a l'activitat silvícola comercial, no hem d'oblidar la deu de béns que el bosc ha significat sempre per a les comunitats rurals. Per això, quan al segle XIX la privatització de la massa forestal ja era un fet, prenia ple sentit la màxima popular que deia que «una casa necessita un tros de bosc».

En l'etapa que hem definit com la del marc agrari tradicional, es distingeixen tres modes de tinença als Arcs: la propietat i la masoveria, quan es concerneix a la qüestió de la residència, i també la parceria, en passar a tenir en compte els espais cultivables. La forma més freqüent a la nostra àrea era la masoveria, o sigui, l'arrendament del conjunt format per una masia i les terres i la parcel·la forestal corresponents. Els pagaments a l'amo en aquella època encara se solien efectuar en espècies. Per bé que una família arrendatària es limitava a gaudir del domini útil d'una finca, la seva adscripció sentimental solia esdevenir notable i econòmicament total. A la vall analitzada també hi trobem parcera, el domini dels quals només requeria en una porció de terreny i no en un habitatge. En síntesi, davant de l'enorme necessitat d'un espai per produir-hi tot allò que exigia l'alimentació d'un grup familiar, l'aprofitament del sòl era enorme, més enllà del que pogués suposar la fragmentació legal i jurídica representada per les propietats.

Ateses les activitats desenvolupades i el caràcter familiar que presentaven, és fàcil intuir que l'ocupació majoritària, sinó única, de la població era l'agricultura. La presència artesana resultava mínima i no s'observa cap més excepció en la distribució sectorial que el fet que alguns veïns es censessin com a propietaris o la família encarregada del molí com a moliners.

El nou panorama sorgit pels volts dels seixanta del segle XX

A la vall dels Arcs, pels volts de la dècada dels seixanta, s'hi filtraren lentament les ones d'un començament de canvi que, en el panorama estatal, ja es manifestava en la desintegració del model nacionalista del règim franquista. Aquest ressò llunyà actuà com a teló de fons d'un adveniment de gran repercussió: la crisi de l'autarquia i la consegüent i paulatina desestructuració de les formes agràries tradicionals. Aleshores s'inicià la pèrdua del concepte de mas entès com una unitat de poblament, l'agricultura emmurallada dins les barreres de la subsistència i l'autoconsum, la ramaderia en un pla sempre secundari i com a complement i els boscos com a deus de riquesa. Paral·lelament, entraven en escena nous condicionants, entre els quals cal ressaltar la necessitat imperiosa d'entrar al

mercat, si hom no es volia ofegar apàticament en el pou de la misèria, i els requisits per a això, que eren l'especialització dels cultius i la mecanització.

Aquesta nova realitat implicà el replantejament del *modus vivendi* de les famílies i moltes optaren per traslladar-se als nuclis urbans de Santa Pau i Olot. I és que fins ben bé el 1975, la indeterminació marcà la transició del règim econòmic arcaic a un de més modern: quan s'havia de dur a terme la mecanització de les explotacions, la majoria no es veieren amb cor de fer front a les corresponents inversions.

La via d'escapament de la penúria es començà a intuir en la ramaderia i s'experimentà amb la intensificació d'aquesta activitat, a la vegada que es donà una nova orientació a l'agricultura; ara ja no havia de satisfer les necessitats alimentàries dels productors, sinó que es destinava a l'obtenció dels recursos per als ramats. Per això, també es posà fi al policultiu exagerat del marc tradicional per tal d'unificar terrenys i millorar la productivitat de gra animal o de farratges. L'impuls definitiu per al desenvolupament econòmic dels Arcs arribà, en gran part, gràcies a les línies de subvenció finançades i promogudes des del 1986 per la Unió Europea, les quals permeteren la consolidació de la ramaderia enfront de l'agricultura. Fent balanç, durant aquestes últimes dècades s'ha aconseguit l'estructuració d'un nou marc socioeconòmic que garanteix a mitjà termini la continuïtat del poblament a la vall i el manteniment d'unes certes formes d'activitat.

La situació actual dels Arcs se sustenta, com dèiem, en la ramaderia bovina. Hi trobem, sobretot, dues explotacions, una de tipus més extensiu i àmpliament mecanitzada i l'altra de caràcter intensiu. Alhora, hi ha una granja de porcs d'integració i una altra d'aquest mateix règim, però destinada a la cria de vedells. Referint-nos al sector primari, val a dir que l'explotació forestal viu una profunda crisi, com a la resta del país.

Les subvencions creades en el context de la Unió Europea permeteren l'obertura d'un càmping-masia. Fruit d'unes altres circumstàncies, també es crearen uns apartaments rurals i s'adaptà l'hostatgeria annexa a l'església de la Mare de Déu dels Arcs com a casa de colònies. Les activitats més peculiars del veïnat consisteixen en un taller d'artesanía de la fusta i, especialment, un de metal·lúrgia de l'acer inoxidable i el ferro.

Alhora, s'ha produït una reestructuració de l'entramat de propietats. Ambdós processos, de fet, han anat plegats i s'han retroalimentat. D'una banda, la fragmentació i el nou repartiment d'algunes de les grans tinences vuitcentistes han permès el desenvolupament ramader, i, de l'altra, el manteniment de petites propietats ha estat un dels grans impulsos per a la creació de nous centres d'activitat o producció. Hem d'afirmar, vist tot això, que la xarxa del marc tradicional (on el sòl i els boscos es concentraven en mans d'uns pocs hisendats) s'ha esquinçat com a conseqüència de les noves necessitats agropecuàries i les

circumstàncies socioeconòmiques en general. L'ocupació sectorial, així doncs, tampoc no ha quedat exempta de transformacions: ja no tothom és pagès, sinó que es registren noves professions. Malgrat això, el pes econòmic que tenen per a la nostra àrea d'estudi les tres explotacions de bestiar justifica alhora la importància de l'activitat agropecuària, en tot cas, això sí, enormement inferior a la de la primera meitat del segle XX.

L'evolució del paisatge

Els elements constitutius del paisatge agrari

El paisatge representa un tot. Constitueix un complex de sistemes articulats per factors abiòtics, biòtics o humans i, alhora, un marc per al desenvolupament de les societats humanes. Per això mateix, el paisatge es converteix en una construcció històrica i deriva de la confluència entre les circumstàncies naturals (geològiques, orogràfiques, climatològiques o biològiques) i l'orientació que l'ésser humà ha donat per les seves necessitats a aquest medi físic, juntament amb els impactes que hi ha ocasionat a través de les seves activitats, tant de tipus econòmic com pel que fa a la construcció de l'habitatge.

Si en els capítols anteriors ens hem ocupat de l'anàlisi de la infraestructura o les capes sobre les quals s'ha bastit el paisatge de l'entitat geogràfica i/o antropològica identificable com la vall dels Arcs, és a dir, el seu medi físic o natural i els corresponents entramats demogràfics, econòmics i socials, cal que finalment distingim el que és visible i palpable d'aquesta radiografia. De resultes d'això assolirem la traducció intel·ligible de la densa xarxa de condicionants que actuen des de l'ombra sobre la realitat del territori, el veritable objecte del nostre treball. L'apartat que encetem, per tant, pretén fusionar la informació extreta de les observacions efectuades en l'àmbit del medi físic, del poblament i de l'activitat econòmica, i donar-los un tractament global i unificador, de la mateixa manera que aquests eixos es manifesten damunt el terreny.

El paisatge de la vall, des del prisma de la percepció, presenta diversos elements. Així doncs, per mitjà d'un exercici de lectura visual és possible *desenganxar* les capes que conformen la realitat territorial a l'abast de l'ull humà. Seguint un ordre des del nivell més sobreposat fins a la base, en primer lloc trobem les construccions humanes: les masies, els coberts, les parets de feixes i els camins; en segon lloc, els cultius, els espais ramaders i les plantacions arbòries; posteriorment, la vegetació, i, finalment, el sòl i l'aigua, els autèntics arquitectes de tot paisatge.

L'observació de tots aquests elements restaria incompleta si no paréssim atenció en les relacions que s'estableixen entre ells. Un dels lligams més evidents és el fixat per les cases de pagès i les àrees de conreu. Dins el context ja exposat

del mas com a unitat de poblament i a la vegada de producció, els habitatges s'ubiquen necessàriament en les proximitats d'un sòl conreable. Això no obstant, l'establiment de les masies, així com les seves característiques, respon a una sèrie de factors i criteris prou interessants. Vegem-ne alguns.

El seu emplaçament està condicionat en primer terme per la naturalesa del lloc, o sigui, l'orografia, l'altitud, la insolació i la climatologia en general. Podem aplicar-hi les subunitats apuntades en la descripció de l'àrea d'estudi. Constatem així com els masos principals es distribueixen entre la zona plana, de fons al·luvial, la zona plenament integrada dins la fondalada de Santa Pau o les vessants assolellades del turó de Can Gordi. Per contra, ja no resulten tan abundants a l'empit de la serra de Finestres o a la cara oest, de pendents pronunciats, de la serra de l'Aritger.

Aquestes circumstàncies físiques determinen per altra banda els trets arquitectònics de l'habitatge. D'aquí que puguem considerar algunes diferències entre les construccions de la vall dels Arcs. En general, són totes de coberta en doble vessant, a causa, òbviament, de la climatologia pròpia de la zona. Sobretot, per tant, cal fixar la distinció entre les que s'ubiquen en pendent (o sigui, aquelles que es troben a les vessants de la serra de Finestres, de la de Collellsaguàrdia o de l'Aritger) o en el pla. Quant als materials de construcció, s'empren les pedres de la mateixa vall, per la qual cosa, a diferència d'altres sectors del municipi de Santa Pau, la pedra volcànica queda reduïda a algunes parts insignificants de cases properes a l'única formació basàltica de la nostra àrea d'estudi. La majoria correspon a pedra calcària de tons grisencs o materials sorrencs o argilosos de color vermellós.

La vinculació entre la casa i les terres que l'envolten també és digna de ser comentada. Hem d'adonar-nos que, per qüestions novament geomorfològiques, dins una finca se sol reservar l'espai menys abrupte als conreus i normalment queda el mas al capdamunt del turonet, i les feixes i camps al seu dessota. Això pel que fa a les propietats ubicades en una vessant, ja que les que estan situades en zones més anivellades, les terres cultivades es disposen indistintament a un costat i l'altre de la casa, encara que aquesta preferentment es situa en un indret més marginal.

En els ambients rurals es fa córrer una explicació molt curiosa amb aires de faula que pretén justificar la situació dels masos en pendent. Es diu que el motiu d'aquesta posició més elevada respecte dels camps consisteix en la necessitat que les carretes carregades amb fems, per adobar els conreus, amb vista a la comoditat dels agricultors, han de recórrer un trajecte en baixada.

En el mateix àmbit de les construccions humanes, hem d'assenyalar la presència a la vall de nombroses parets seques de feixes, tot i que s'han vist greument afectades per l'abandó dels conreus en desnivell. Voltant pels boscos propers a les actuals pastures es poden localitzar, també, alguns petits sistemes de conducció

o desviament de les aigües. Ambdós elements demostren aquest afany dels camperols per adequar i protegir els camps i els horts de les inclemències naturals: una torrentada, una esllavissada, etc.

Per molt convencionals que semblin els límits entre propietats, freqüentment responen a lògiques naturals. Així doncs, encara que es pugui apreciar sobre el terreny, atès que els indicadors són escassos (poca cosa més que alguna fita de propietat), els perímetres establerts en un temps remot resulten perfectament justificables des del punt de vista dels elements naturals. Les carenes esdevenen la partió entre la finca d'una vessant i la de l'altra; determinades pedres, signes inamovibles d'un dret personal sobre un espai de terra. Menys habituals i, és clar, més insegurs, certs arbres o algunes margeres en principi definides també poden fer aquesta funció. En tot cas, les possessions sempre seran motiu de disputes, per més que els seus límits, basats en la natura, semblin intocables, fet que demostra, així, la fragilitat d'aquest entramat estrictament humà.

Finalment, no hem d'oblidar la xarxa de camins. Sens dubte, un camí representa la intercessió de totes les relacions anteriorment comentades, ja que el seu traçat està condicionat per l'emplaçament dels masos, la seva posició respecte dels conreus i l'enquadrament de propietats; a més, entronca amb les activitats econòmiques. D'aquesta manera, podem distingir entre camins veïnals, que uneixen les masies de la vall entre elles (als Arcs, l'eix principal parteix de Cal Teixidor, on hi ha el pont que creua el riu Ser); els camins carreters, tots aquells per on es podia circular amb carro; els camins ramaders, per a la transhumància (en la nostra àrea careneja la serra de Finestres i s'identifica amb la seva mateixa definició); els camins de desemboscar, de carboners i, també al bosc, de cabres (en els passos més alterosos que calia creuar en el treball al bosc), i, finalment, en l'àmbit d'un mas i les seves terres, el camí de la font o de marge, a través del qual quotidianament dones i homes anaven a feinejar.

Els primers compassos de la transformació de l'entorn (s. IX - s. XVIII)

Els primers indicis de l'actuació de l'home a la vall dels Arcs cal cercar-los en els documents carolingis del segle IX que es refereixen a una sèrie de rompudes efectuades per gots i vascons a l'indret anomenat Revidazer (tot fa pensar que es trobava dins la nostra àrea d'estudi) en el marc del conegut procés de repoblació prefeudal de la Catalunya Vella. Atenent-nos a les tesis genèriques que Jordi Bolòs exposa a *Catalunya Romànica* (1990), el panorama de l'època altmedieval a la vall podria respondre a la següent descripció hipotètica. La zona plana havia estat objecte de diverses rompudes, a conseqüència de les quals els espais cultivables eren compostos per fragments sense continuïtat, però amb una certa concentració. A l'hora de definir la ubicació concreta d'aquests conreus, la lògica geomorfològica i hidrogràfica ens hauria de fer pensar en les finques centrals de

la fondalada, ja que és per on passa la riera i on hi ha els sòls amb unes inclinacions més favorables, així com una rica xarxa d'aigües subterrànies. Malgrat tot, les masses boscoses que resistiren a l'efecte de les rompudes devien mantenir viu el caràcter virginal del recinte; d'aquí que intuïm encara un major predomini del medi natural original enfront del paisatge humanitzat.

La panoràmica sobre l'evolució dels habitatges als Arcs abans de mitjan segle XIX ens ha de portar a un parell de constatacions: la primera, que l'edificació sempre ha respost a l'estat demogràfic de la comunitat humana, i la segona, que aquest procés s'ha dut a terme en funció de les característiques físiques i biòtiques del medi i les limitacions de caràcter jurídic, indestriables del sistema feudal, i, en l'edat contemporània, de l'entramat de propietats privades. A més, cal que tinguem en compte com ha repercutit en el medi la construcció d'habitatges. Així, podríem afirmar que les seves implicacions no són excessivament notables, ja que el sentit pràctic ha governat totes les generacions i òbviament l'austeritat dels seus habitants sempre s'ha vist reflectida en l'arquitectura.

No obstant la incidència de les construccions humanes sobre el paisatge, resulta sens dubte molt més apreciable el paper que hi juguen les àrees cultivades. Així doncs, encara que els dos fenòmens, l'edificació i l'activitat econòmica, vagin lligats i expliquin, depenent l'un de l'altre, la humanització en el paisatge rural, sempre es manifestarà primer per una extensió de camps que per un habitatge precari.

Fent cas d'això i reprenent el fil que iniciàvem amb els conreus obtinguts per mitjà de les rompudes, notem com, de forma paral·lela a la construcció d'habitatges, els conreus s'anaren ampliant. L'inductor d'aquest procés arrenca també de les variables poblacionals i encaixa perfectament amb l'esquema habitual de funcionament del règim demogràfic antic (vàlid per la pràctica totalitat del període que pretenem sintetitzar) i que proposa, per exemple, J. Fontana. O sigui, l'augment de la superfície conreada ve donat pel creixement demogràfic i comporta posteriorment la irregularitat de les collites i el consegüent ascens dels índexs de mortalitat, atenuant, per la seva part, de la progressió en els registres de població.

Respecte a la nostra àrea d'estudi, amb una activitat econòmica i agrària que encara a mitjan anys 50 del segle XX no sobrepassava els límits de la subsistència, la xarxa de condicionants aquí quedaria tancada.

De tota manera, l'aspecte bàsic que cal considerar en l'ampliació de l'àrea cultivada rau en la seva funció transformadora del paisatge, en la qual l'home, com a productor-agricultor, actua d'agent. Des dels camps que situàvem a les planes al·luvials es degué procedir a més rompudes (les quals, un cop passada l'edat mitjana, es tendirà a anomenar-les boïgues o artigues) que contribuïren a obrir nous espais de conreu. Encara que desconeixem el ritme a què es produí tot això, ja que tan sols resultaria parcialment deduïble a partir de la mateixa dinàmica

del poblament, sí que es presenta més senzill atribuir-hi un esquema de moviment. Per exemple, després d'ocupar els sòls més planers, segurament es continuà cap als peus de la serra de Finestres i les vessants assolellades del turó de Can Gordi (si no s'havia fet anteriorment). Tot això descomptant-hi les notables extensions de la fondalada que ja s'integren plenament dins la de Santa Pau, possiblement els verals de més abast i fàcil cultiu.

El segle XVIII s'ha considerat el punt d'inflexió quant a l'acceleració del compàs en aquest marc de l'ampliació de la superfície conreada. Certament, durant l'etapa demogràfica favorable del XVIII, a causa de motius diversos, les exigències de recursos de la població induïren a l'explotació de nous espais. Així doncs, tal com succeí amb la construcció d'habitatges (repetim que òbviament un fet i altre van íntimament units), s'aprofitaren per a l'agricultura terres menys productives, però necessàries.

L'agricultura desenvolupada als Arcs molt probablement no evolucionà excessivament pel que fa a característiques ni pel que fa a rendiments en tota la llarga etapa que va de l'edat mitjana al segle XVIII. Així doncs, es practicaven tipus de conreu molt semblants, en què sobresortia el blat com a cereal bàsic, seguit de l'ordi, la civada i el fajol. En tant que elements més distintius i propis de l'àmbit mediterrani, al qual pertany en gran part la vall dels Arcs, tot indica que l'olivera i la vinya foren presents a la vall des de temps ben reculats, malgrat que sempre com a complements.

Per altra banda, les tècniques emprades tampoc no visqueren cap revolució, ni l'utilitge, ni segurament les estratègies d'aprofitament del sòl, com la construcció de parets seques per a les feixes o la desviació o canalització rudimentària de corrents d'aigua per evitar la inundació de camps i horts.

Fins aquí hem intentat exposar els dos eixos principals de la transformació del paisatge dels Arcs des del segle IX fins al XVIII. Ens referim, doncs, a la construcció d'habitatges, fenomen contextualitzat dintre la temàtica del poblament, i l'ampliació de la superfície agrícola, resultat de les circumstàncies socioeconòmiques. Amb tot, la terra, o millor dit el sòl, no el podem analitzar exclusivament des del punt de vista d'un escenari per a les pràctiques agrícoles, atès que, quan representa una massa forestal, o sigui, un bosc, estem davant d'una nova font de recursos i alhora una nova forma del paisatge. No tenim gaire informació sobre la possibilitat que els boscos fossin explotats sistemàticament, sinó que més aviat creiem que eren només útils per a la recol·lecció de llenya, fruits i bolets, i, en tot cas, i principalment en els indrets de transició entre arbres i cultiu, per a la pastura de bestiar, d'altra banda, escàs.

Finalment, basant-nos en el poblament i l'activitat econòmica, hem de considerar l'articulació de les vies de comunicació terrestres, que esdevenen bàsiques per al desplaçament tant de les persones com de les mercaderies; als Arcs, de fet, més

pel primer cas. Els camins, com a elements del paisatge que són, tenen una de raó d'existir i alhora una explicació històrica. Això segon es pot resumir afirmant que la seva saviesa ancestral (criteri a l'hora de justificar-ne l'emplaçament i traçat), també en la nostra àrea d'estudi, n'assegura la continuïtat. Ens hauríem de remuntar més enllà de la boira altmedieval (abans del segle IX o X) per entreveure l'origen, posem per cas, del camí que mena de Santa Pau a Mieres pel collet dels Arcs o del nucli urbà fins a l'església de Santa Maria dels Arcs. A partir de tot plegat podem concloure, en primer terme, que la humanització es manifestà amb l'edificació de noves cases de pagès i el conreu de noves terres, en detriment dels boscos. En aquest sentit, a la vall dels Arcs l'expansió dels elements derivats de la presència humana tingué el punt de partida a Cal Teixidor (a l'entrada de la vall venint de la de Santa Pau), per fixar-ne un de concret, i es dirigí en direcció sud, amb tendència a anar-se obrint cap a l'est i l'oest, o sigui, remuntant el curs de les aigües i, per tant, de la inclinació del terreny: des de la plana fins a les vessants, amb preferència als indrets assolellats i fèrtils. Nogensmenys, el ritme d'aquesta propagació fou lent i els seus efectes, poc impactants. D'aquí que la transformació del paisatge de la vall dels Arcs, és a dir, el seu pas del presumible espai virginal anterior a les rompudes del segle IX al paisatge rural plenament consolidat del set-cents, tingué lloc de forma gradual: lentament es suprimiren àrees de bosc per als cultius, lentament es construïren feixes o camins, lentament varià en la percepció humana el contingut de les formes que configuren la nostra àrea d'estudi. Així doncs, si hi hagué canvis, l'home en tot cas no en fou l'instigador determinant, sinó que procedí en comunió amb l'avanç cíclic de la natura.

El món agrari tradicional (1850–1950)

Fixar un inici per a aquesta nova etapa en l'evolució del paisatge que anomenem del món agrari tradicional no deixa de resultar imprecís, tant com ja ho és, de fet, justificar el mateix període i la seva denominació. Ens cenyim a diversos condicionants històrics (fruit de la intersecció de les constants demogràfiques, econòmiques i socials), partint de l'evolució general del país i reformulant-los dins les pautes dissenyades al llarg del nostre estudi (als capítols de demografia i d'economia) per a la vall dels Arcs.

De totes formes, la franja cronològica que ens ha semblat més adequada d'abraçar (de mitjan segle XIX fins a mitjan segle XX) arrenca aproximadament amb el procés d'implantació del liberalisme a l'Estat Espanyol i amb els primers compassos del procés d'industrialització català. El ressò d'aquests fenòmens, tanmateix, és molt difús en l'àrea analitzada o, almenys, de difícil captació per a qualsevol treball (només podem apuntar algunes idees relacionades amb la reestructuració econòmica i social del veïnat de resultes de les desamortitzacions eclesiàstiques i el declivi del santuari dels Arcs, com a institució amb un gran

poder de filtració dels fluxos monetaris i d'acumulació de rendes; i potser en un grau més imprecís i indefinit en la incidència del nou model econòmic liberal sobre les explotacions agràries i els seus propietaris). Sigui com sigui, ens hem d'apropar més al centre del conjunt de cercles concèntrics que contextualitzen la realitat dels Arcs del moment. Així ens trobem amb les variables de la població (en el seu màxim del 1887 i mantingut amb prou feines fins al 1920, quan l'estancament és obvi i ja s'intueix el decreixement accelerat que es produirà a partir del 1950) i les estructures de l'activitat, per la seva banda, molt menys canviants, gairebé inalterades fins a la dècada dels cinquanta. Aquests dos elements conformen el portic d'un lent procés de reforma que es consolida amb dificultats.

Una vegada vista aquesta breu panoràmica històrica, cal fer una afirmació inicial: el paisatge de la vall a mitjan segle XIX és hereu del del set-cents i fins i tot potser del de centúries anteriors; per això, tampoc se'n desmarca fins als anys 50 del segle XX. El pas del temps no escombra elements creats al segle XVIII (masos, feixes, rompudes i espais de conreu) i tampoc no n'aporta de nous.

Amb tot, aquest estudi del paisatge es veu limitat per les eines i tècniques d'anàlisi que estan a la nostra disposició, ja que és pràcticament impossible aconseguir dades paisatgístiques prou il·lustratives anteriors al 1862. La nostra font d'informació, que ja hem descrit anteriorment, serà l'anàlisi de l'amillament. I a través d'aquesta intentarem comprendre la traducció del règim demogràfic, del poblament i del desenvolupament econòmic i tecnològic sobre la base del paisatge dels Arcs.

Estudiades dues de les variables principals del paisatge com són les superfícies conreades i les zones boscoses a partir de les dades que ens aporten els amillaments del 1862 i del 1950, podem arribar a una sèrie de conclusions, tenint en compte, això sí, que són unes xifres imprecises i que no s'han de prendre en sentit absolut, sinó relatiu. En essència, observem que l'àrea conreada arribà a la seva plenitud en consonància amb el màxim demogràfic que es registrarà a finals del segle XIX i que la seva regressió i el creixement paral·lel de la massa forestal avançaren estretament units amb la variable demogràfica i no pas amb l'econòmica, immersa en l'immobilisme i l'estancament.

Quant a la zonificació, això és, l'especificitat dels canvis en les subàrees del marc d'estudi, val a dir que les àrees cultivades sempre han estat més importants als fons al·luvials de la vall i, per això mateix, resulta obvi que són aquestes les que es mantenen més fàcilment. D'aquí que, si parlem d'una disminució de les superfícies conreades, no es produeixi en aquestes finques, sinó en les situades en les vessants, amb sòls menys rendibles. D'altra banda, el policultiu implica una parcel·lació molt determinada: hi ha una gran fragmentació de les zones agrícoles dels masos.

Considerant tot això globalment, arribem en últim terme a l'afirmació que la paraula *transformació* no pren ple significat durant aquest centenar d'anys. Caldrà que esperem a la segona meitat del segle XX, moment en què la nostra àrea d'estudi (entesa des del punt de vista dels seus camps i boscos) deixa finalment «de ser el que era i havia estat des de feina molt temps».

L'acceleració dels canvis

Durant aquest curt període de trenta anys el paisatge de la vall dels Arcs viu totes les transformacions que no s'havien produït en molts segles. De la mateixa forma que es justifiquen totes les etapes anteriors, cal que tinguem en compte les variables poblacionals i econòmiques per explicar aquesta acceleració dels canvis en el procés evolutiu.

Pel que fa a la demografia del veïnat de la segona meitat del segle XX, la tònica més decisiva és la basada en el despoblament progressiu dels masos i la davallada general de la població. Com a conseqüència, queden abandonats diversos espais de cultiu i es produeix, en essència, un replantejament de les famílies sobre el seu *modus vivendi* i una reorientació global de l'economia dels Arcs. Així doncs, es tendeix a l'especialització dels conreus, a la mecanització i a fer variar l'ordre d'importància de les activitats. Ara la ramaderia deixarà de ser un complement i es convertirà en la pràctica determinant que condicionarà l'agricultura, bàsicament destinada a l'alimentació del bestiar. A banda, l'explotació forestal anirà a la baixa, de resultes de la poca cotització de la fusta.

Podem concloure, per tant, que ens trobem davant un nou panorama socioeconòmic que es traduirà en un paisatge lleugerament diferent del del marc agrari tradicional; en definitiva, malgrat mantenir-se una relació semblant entre boscos i la resta d'usos, dins d'aquest segon grup la utilització del sòl mudarà completament.

Sobre tot això volem incidir després de comparar un ortofotomapa del 1971 i un del 2002. El nostre objectiu és centrar-nos en diversos aspectes de l'aprofitament del sòl, que es poden observar en els polígons de diferent color i textura representats als ortofotomapes. Així contemplarem en la nostra anàlisi les formes bàsiques de tot paisatge: els boscos, els conreus i les construccions humanes.

Comencem pels conreus, de fet, l'element que viurà més transformacions en les tres dècades que comprèn la panoràmica. En primer terme, si resseguim les línies de contacte entre les àrees conreades i la massa forestal, comprovarem que no varien excessivament de traçat. D'aquesta manera, les formes dels polígons que expressen la zones cultivades seran gairebé idèntiques ambdós anys (1971, 2002). Tanmateix, en comparar la massa forestal observem diversos espais on als

anys setanta encara es podien apreciar signes evidents d'antigues zones conreades, i en canvi en l'actualitat veiem una notable homogeneïtat en la vegetació. D'aquí es dedueix que la majoria de parcel·les o feixes marginals situades a les vessants de les muntanyes foren abandonades abans del 1970 i que, per tant, el fenomen produït és el que ja anunciaven els pagesos quan afirmaven que el bosc s'ha embardissat els últims temps, és a dir, que el bosc s'ha fet més compacte i ha fet desaparèixer els indicis de l'expansió agrícola del segle XIX i els primers compassos del XX. Això és patent sobretot a la serra de Collellsaguàrdia.

Un altre àmbit que no hem d'oblidar és la distribució de les parcel·les. Segurament aquesta esdevé la diferència més palpable entre el mosaic agrari del 1971 i l'actual. Enllaçant encara amb el marc econòmic tradicional, a principis dels setanta persisteix el policultiu cerealístic i dins el context general d'autosuficiència la terra es cultiva per satisfer el màxim de necessitats alimentàries possibles. Com a resultat d'això, les propietats estan extraordinàriament fragmentades en camps estrets de formes rectangulars. Per contrast, en els nostres dies el cultiu de farratge o blat de moro per al bestiar implica una unificació espectacular d'aquelles parcel·les: ara, per exemple, en trobem solament una allà on n'hi havia hagut ben bé sis o set.

Aquest punt l'hauríem de completar apuntant una idea que ja hem desenvolupat en la descripció de l'economia actual en l'apartat corresponent: la reestructuració de la propietat. Constitueix, encara que no sigui observable en la percepció directa del paisatge, una de les causes bàsiques per les quals s'explica aquesta nova parcel·lació, atès que la concentració de les zones cultivables o de pastura en uns pocs ha implicat alhora una renovació dels usos del sòl.

Malgrat que la textura de la fotografia aèria que integra l'ortofotomapa no permet copsar-ho prou bé, hem de fer notar que els espais cultivats es veuen afectats per les novetats en l'economia en un altre sentit; i és que una part molt important dels camps de la vall, sobretot els de la part alta, es converteixen en prats per a la pastura, alguns d'herba natural i molts altres de plantació artificial (així interpretem el color marró clar de moltes àrees de l'ortofotomapa que sabem per experiència real que actualment hi peixen ramats de vaques dels grangers del veïnat).

Situant-nos en el segon element clau del paisatge dels Arcs, el bosc, cal que passem a analitzar l'evolució de la seva superfície. Si mantenim la tesi, exposada de bon principi, que els límits que el separen de les àrees de conreu no cedeixen ni per una banda ni per l'altra, constatarem que la seva principal característica actual també ja l'hem definida: la massa esclarissada habitual a la dècada dels setanta ha anat cedint en benefici d'una major cohesió (sobretot en els boscos de transició i amb un vegetació més heterogènia) en relegar-se l'explotació forestal a una pràctica molt esporàdica i a causa, a més, de la descurança general dels propietaris.

En tot cas, hem de puntualitzar la realització d'algunes campanyes de tala a principis dels noranta i operacions de desbrossament més concretes especialment en prats que estan en perill de quedar impracticables a conseqüència de la proliferació d'esbarzers o altres arbusts. A banda d'això, són també relativament determinants les plantacions arbòries efectuades en algunes finques, ja que en créixer han motivat un gir força important en la fisonomia d'alguns llocs. Les construccions segueixen un curs diferent del dels camps i els boscos. Així i tot, un grup important de les edificacions d'aquest període es relacionen directament amb la ramaderia. Són les granges ubicades en naus aïllades dels masos. D'aquesta manera, doncs, la nova realitat econòmica activa un vincle entre la granja, seu de les explotacions, i els camps farratgers i prats de l'entorn que l'abasten de productes. Un altre element referma aquest nou panorama gestat a finals de la dècada dels setanta i els vuitanta: l'establiment el 1979 d'una nova línia elèctrica que subministra l'energia necessària per a les granges de la part alta de la vall i els masos en general. En un altre sentit, malgrat la tendència general al despoblament (de la forma que hem exposat en l'apartat del poblament, resulta més acusat a la part alta de la vall), es basteixen almenys tres nous habitatges.

Una vegada feta la comparació entre els ortofotomapes del 1971 i el 2002, i descrites les diferències observables entre l'un i l'altre, passem a valorar globalment els canvis soferts en el paisatge dels Arcs. La transformació es produeix dins d'una mesura, a causa, és clar, de l'absència d'indústria o d'edificació massiva (posem per cas, una urbanització o un complex turístic). Per això, es manté gairebé inalterada la relació entre el polígon dels boscos i els conreus o pastures. En tot cas, el signe més evident de les novetats introduïdes per la substitució del model econòmic tradicional és la unificació de parcel·les; aquí és on considerem que radica veritablement el pas del paisatge agrari tradicional, vigent fins a la dècada dels 70, a l'actual. En aquest sentit, i tot i ser difícil de copsar amb les fotografies aèries, però contrastat amb l'observació directa, la desaparició del mas com a unitat de producció i l'articulació d'un nou panorama basat en les granges i els camps de farratges i prats circumdants també contribueixen a modificar l'organització, certament més teòrica que pràctica, de l'entorn en general i els usos del sòl en concret. Contràriament, l'edificació representa un paper poc determinant en la transformació del medi: el poblament i sobretot la dinàmica de la població deixen de tenir la importància dels segles anteriors en el nou context socioeconòmic, en què la terra està destinada al bestiar i no a les persones que l'habiten.

A banda de tot això, no hem d'oblidar la diversitat de petits elements i símbols que reforcen la sensació de canvis per qui ha conegut l'abans i el després de les novetats dels setanta i vuitanta. Ens referim a la maquinària que es desplaça per la vall: tractors i altres substituïts de la força humana al camp, a les instal·lacions

ramaderes, als pals i transformadors de la línia hidroelèctrica, als tancats elèctrics que encerclen els prats, a les sitges de polietilè, a les sitges torre, etc.

Al capdavant, i en essència, el que ha succeït aquests darrers temps és que s'ha trencat l'esquema ancestral i sovint idealitzat de cada mas amb els seus camps, el seu trosset de bosc i el camí que hi mena.

Diagnosi de l'estat actual del paisatge (2003)

L'estat actual del paisatge de la vall dels Arcs, el resultat de tota la sèrie de transformacions que hem intentat exposar i que han tingut lloc, en gran part, al llarg de les tres darreres dècades, ens hauria d'obrir una nova dimensió d'anàlisi: l'ecologia. Aquesta disciplina de les ciències naturals no respon plenament a la voluntat inicial de l'estudi, per la qual cosa hi farem referència només en la mesura que ens permeti fer una mena de diagnosi de la situació del sòl, les aigües i la vegetació de la vall, per així avaluar el paisatge actual.

El primer gran interrogant que presenta la nostra àrea d'estudi és l'estat de les deus i els aqüífers. Òbviament, els possibles agents de contaminació difusa als Arcs són escassos. De tota manera, les pràctiques agrícoles i, sobretot, les granges presents a la vall generen inevitablement formes diverses de contaminació, com ara l'ús de purins en els camps de farratges i l'escolament dels residus orgànics del bestiar de pastura.

Un aspecte directament relacionat amb el paisatge és la gestió dels sòls, és a dir, l'orientació que es fa del seu aprofitament. Tal com ja hem anat insistint, els usos que es fan d'aquest recurs indispensable a la vall dels Arcs redonden en les activitats primàries: agricultura i ramaderia, i les construccions. Quant al primer àmbit, hem de fer notar que, des del nostre punt de vista, es duu a terme un aprofitament equilibrat dels sòls, tant pel que fa als conreus com a les pastures. Els signes d'erosió, sortosament, no són pas gaire freqüents. En aquest sentit, ens semblaria endevinar-hi un factor que hi juga molt a favor: la presència de pocs agricultors o ramaders, o sigui, de veritables gestors del sòl. D'aquesta manera, atès que la majoria d'espais estan unificats, bé sigui per una consciència ecològica real, bé sigui per un simple interès en la millora dels rendiments (qui sap si una cosa indistintament porta a l'altra) es desenvolupen rotacions força coherents dels ramats bovins, així com dels cultius. D'aquí que no podem parlar en cap cas de saturació de les terres conreades o de les zones pasturables. Així mateix, les construccions, gràcies a la seva dispersió, no comporten efectes nocius per al sòl i s'integren perfectament.

Finalment, no voldríem deixar de tenir en compte l'estat en què es troben els boscos dels Arcs. En general es constata un cert abandonament de la massa forestal, especialment en les formacions més heterogènies i sovint sorgides de l'apropiació per part de la vegetació dels antics conreus. Pel que fa a les comunitats

vegetals més consolidades, és a dir, els alzinars i les fagedes, se segueix una tendència semblant, si bé cal fer notar la importància de les campanyes de tala que s'hi efectuen esporàdicament, en les quals s'entrellacen, com en els cultius i les pastures, l'interès econòmic amb el bé per a l'ecologia.

D'aquesta panoràmica sobre l'estat mediambiental de la vall dels Arcs, n'hem d'extreure, per una banda, una idea sintetitzadora: que la situació actual entra dins els paràmetres satisfactoris, exceptuant potser la qüestió de les aigües. Per l'altra, hem de convèncer-nos de la necessitat de la col·laboració mútua entre els propietaris, els gestors directes del medi, i l'administració, en les seves funcions legislatives. Només així aconseguirem conservar l'entorn que és patrimoni comú; només així salvaguardarem el paisatge, que de tan enllà i a través de tantes generacions hem heretat.

Lectura humanista del paisatge

El paisatge existencial dels pagesos

La forma de vida tradicional de la majoria de famílies de la vall dels Arcs, el treball al camp i la ramaderia, ha comportat des de sempre una relació quotidiana, directa i estreta amb la natura. És per això que a través de la seva experiència diària han contribuït a la formació d'un enorme pòsit, una mena d'herència cultural, de coneixements sobre les dinàmiques i cicles de l'entorn, així com una rica consciència de l'espai i, tot i que menys, del temps.

De la seva convivència inseparable amb el medi, en resulta la integració tàcita al règim de les tasques agrícoles: «Treballàvem de sol a sol». I això era comú per a tothom: «Veies la gent als camps feinejant»; en definitiva, la presència de camperols era una constant en la imatge diürna de la vall. La sensació d'estar acompanyats s'expressa, alhora, d'altres formes: «Ens sentíem acompanyats, hi estàvem bé: les cases estaven molt juntes».

El pas de les hores importava ben poc; tant és així que els rellotges no existien i només es tenien referències com les parets d'algunes cases que actuaven de rellotges solars o simplement hom es regia pels àpats i, per tant, pels compassos del cos.

També cal assenyalar dins d'aquest àmbit de l'experiència existencial una veritable aprehensió de les distàncies i les dificultats de tota mena que entrebancaven els desplaçaments per la vall. En aquest sentit, es comenta: «Hi teníem mitja hora, per anar a Santa Pau; potser una mica menys d'anada, perquè tot era baixada». Les separacions entre cases constituïen igualment un concepte perfectament interioritzat, de la mateixa manera que els trams de difícil circulació. Sovint, però, i per contrapartida a aquesta gran consciència de l'entorn, a l'hora

de referir-se a un punt més o menys concret, conegut de sobres, es tendia a la imprecisió: «Això d'aquí».

L'experiència es fon definitivament amb el paisatge quan a algun dels elements que el conformen se li uneix indistriablement algun record i en resulta el que alguns autors com J. Nogué (1985) anomenen «paisatge íntim». Això s'observa en l'identificatiu que tenen alguns roures: «el de l'era, el de l'estable (on s'estacava el bestiar), el de la creu, el de la bassa...». Fins i tot les pedres poden fer recordar situacions personals: «Aquesta pedra anava molt bé per festejar».

Per altra banda, com a observadors involuntaris del paisatge que són els camperols, acostumen a constatar les transformacions que aquest ha viscut. Així, per exemple, en la nostra àrea d'estudi, antics residents del veïnat noten en diverses vessants actualment emboscades: «Abans per aquí les vaques pujaven rostos amunt perquè era tot net». Lligat a això, és comuna la idea que al bosc «ara s'ha embardissat tot –i ho justifiquen– perquè els ramaders no hi engeguen el bestiar perquè xafi la brolla; a més, ara els pagesos tampoc no estassen res».

Davant d'aquest enorme conjunt de sensacions, impressions i, en definitiva, vincles afectius o simplement psicològics que s'estableixen entre el paisatge i els grups humans que hi adscriuen la seva existència (Tuan, citat per J. Nogué, identifica aquesta suma com a *topofília*), podem constatar la plena humanització que adquireix un espai físic, més, fins i tot, que a partir de les formes derivades del poblament o l'activitat econòmica.

La veu dels topònims

Els llocs constitueixen els centres de l'experiència individual i/o col·lectiva; és per això que la denominació que reben (el topònim) és fruit de la intersecció entre el medi físic i les comunitats humanes que s'hi estableixen. En el cas de la vall dels Arcs podem observar dues tendències que enllacen amb el paisatge a l'hora de referir-se a un punt més o menys concret.

Per una banda, cal assenyalar que bona part dels masos, sobretot els de la part alta de la vall, duen noms estretament relacionats amb l'entorn natural. Alguns fan esment a elevacions del terreny; d'altres, a espais plans, accidents d'un camí o, també, a formacions vegetals. Per altra part, després d'una petita anàlisi de tot el conjunt general de topònims, ens adonem d'una constant. El fet consisteix que a la majoria de turons, serrats, cultius i boscos se'ls coneix pel mateix nom que els de les cases de pagès.

D'aquest parell d'observacions deduïm que la humanització d'un paisatge, com molt bé expressa la toponímia, radica en la influència mútua que exerceixen l'home, a partir de la reelaboració mental del que l'envolta, i la natura, amb el seu paper d'eterna condicionadora de l'existència i l'activitat humanes.

La visió espiritualista del paisatge

Al llarg de totes les èpoques la natura ha presentat un caràcter més o menys sagrat, la qual cosa fa que, si bé tot plegat ha anat tendint a la secularització, sempre se li hagi atorgat una certa substància espiritual. En aquest sentit, se sol fer referència al *genius loci* (l'esperit del lloc) o altres conceptes que estan a cavall de la geografia, la psicologia i fins i tot la teologia.

Sense anar més lluny, a la vall dels Arcs podem trobar un cas perfectament relacionable amb la visió espiritualista del paisatge. En el context de la tradició religiosa mariana, és a dir, de les marededéus trobades, s'han establert força similituds pel que fa a les característiques dels indrets on la llegenda assenyala la troballa d'una imatge de la Mare de Déu. Solen ser punts elevats, com ara una balma o cova (de fet, el topònim *els Arcs* se sol fer provenir de l'hipotètic arc d'una cova). Entesos en energies tel·lúriques afirmen que a tots aquests llocs s'hi pot percebre la presència particularment forta de fluxos de qualitat positiva emanats de la terra i, sovint, la simple estada a l'indret proporciona sensacions de benestar a les persones. Coneguda o no aquesta teoria, tant se val, alguna justificació plausible bé devia tenir la ubicació del santuari dels Arcs a l'espai on el trobem actualment. Veiem novament, doncs, com es persegueix l'equilibri perdut entre l'home i el paisatge, la relació compenetrada entre l'ésser humà i la natura.

El paisatge en la tela i en la ploma

El paisatge, des dels orígens de l'art, ha despertat un interès estètic. Així i tot, no fou fins ben bé als segles XVIII i XIX que es començà a plasmar-lo amb fidelitat damunt la tela, abandonant d'aquesta manera l'al·legoria o el mite. La vall dels Arcs no ha constituït mai el marc d'inspiració de grans obres, ni en l'abundància com ho han fet, per exemple, els paratges de la Moixina per a l'Escola d'Olot. En relació amb aquest grup artístic, però, hem de centrar l'apartat gairebé exclusivament a la figura de Marià Vayreda.

El vincle de l'il·lustre escriptor i artista olotí amb la nostra àrea d'estudi arrenca amb la compra del mas Pratdevall, integrat dins la gran finca d'Esparregueres del Sallent. De resultes d'això, Vayreda dedicà una part important del seu geni creador al disseny de l'annex a la planta original de la casa. El gust de l'època el portà a la construcció d'un edifici amb una acusada tendència modernista. Lamentablement, però, el lloat artista d'Olot no pogué gaudir de l'estudi amb unes vistes immillorables, ni de les rouedes i deus que envolten el Pratdevall, atès que morí poc després de completar el seu projecte de residència estival. Dissortadament alhora per a l'art, molts paisatges i escenes rurals dels Arcs es quedaren paralitzats en la ment de Vayreda, sense una traducció a la tela que podem conjecturar com a esplendorosa.

El santuari dels Arcs es troba als peus del turó de Can Conill. Segons la llegenda, aquí fou on una pastora del mas Planadevall trobà la marededéu dins d'una cova, entre unes pedres en forma d'arc.

A banda de les arts plàstiques, també des del centre irradiador que esdevé el Pratdevall, la vall dels Arcs s'ha convertit en el motiu o escenari poètic d'algunes composicions. Aquí cal esmentar molt especialment la Sra. Anna Montañà, poetessa i escriptora de novel·les de temàtica rural que ella mateixa reconeix amb una marcada influència de Folch i Torres. Si el Pratdevall és el lloc de partida de la majoria de la producció artística, el punt clau i determinant és el gorg Blau. Així s'explica com l'autora olotina Concepció Carreras, una gran amistat de la família Vayreda, dedicà el següent vers a la gorga més bella de la riera dels Arcs: «Tinc fe que tot paradís ha de tenir un gorg Blau». L'ambient bucòlic que es desprèn dels boscos ombrívols, els camps llaurats i les fonts de la vall també ha desfermat la vena poètica de residents tradicionals que, per mitjà del mètode autodidàctic i la voluntat més sincera, s'han aturat a escoltar el cant de la natura. Davant d'això, alguns observadors han fet notar que, als Arcs, s'hi fa literatura per «pressió de l'entorn». I hi podem afegir: s'hi genera la necessitat de crear, de desenvolupar activitats artístiques per la força inevitable amb què el paisatge incideix sobre nosaltres.

La mercantilització del paisatge

El turisme basa la seva capacitat d'atracció en els elements naturals o les ofertes culturals o d'oci. En la nostra àrea d'estudi el paisatge constitueix sens dubte el principal al·licient per als visitants. Tal com hem desenvolupat en l'apartat de l'activitat econòmica, als Arcs hi trobem dos centres essencialment turístics: un càmping i uns apartaments rurals. Ambdós pertanyen al tipus de turisme que se sol definir com a rural o ecològic. Així doncs, des de la perspectiva que afecta el paisatge, aquest adquireix un valor econòmic (suposa un recurs per captar nous clients) i alhora ideològic. I és que resulten ineludibles ressorts com, sobretot, la «utopia rústica» (tot segons la terminologia plantejada per J. Nogué, 1985): vida tranquil·la, franquesa, equilibri ecològic, natura verge...

Fent un balanç, qualsevol foraster que arribi a la vall dels Arcs i pretengui impregnar-se de l'aurèola bucòlica que hi gravita estarà doblement enganyat: primer, per l'afany romàntic que de ben segur l'empeny, i, segon, per les mateixes formes del paisatge, venut com una mercaderia. És més, al paisatge se li poden fer múltiples aproximacions, però sempre assumint la pròpia condició; d'aquí que mai no és el mateix per a un pagès, un artista o un visitant.

Conclusions

Més enllà de repetir-nos en excés sobre les característiques de la vall dels Arcs i la transformació del seu paisatge al llarg de la història (ja hem fet constar a la metodologia que el capítol de l'evolució del paisatge cal entendre'l com una conjunció final de l'anàlisi del poblament i l'economia), pretenem englobar en aquest darrer apartat una sèrie de conclusions generals a les quals hem arribat tot investigant entorn de l'àrea concreta dels Arcs i que entronquen, si bé filtrades per l'experiència dels mesos de recerca, amb els plantejaments teòrics exposats en l'inici del treball.

En primer terme, hem pogut comprovar repetidament que el paisatge està constituït, d'una forma semblant a una maqueta, per la superposició de diverses capes. És aquesta, doncs, la imatge que retindrem d'un concepte que pot resultar vague i imprecís a l'hora de definir-lo, però molt gràfic representat així. En conseqüència, un estudi d'aquest tipus, segons la nostra opinió, s'ha d'efectuar en vertical, destriant els nivells corresponents a la consciència, als afers pràctics, a l'activitat econòmica i finalment al poblament (l'inductor de la humanització d'un indret). D'aquí que ens sembli important complementar la visió humanista, que es limita als dos estadis superiors, amb la perspectiva socioecològica, centrada en els altres dos. La recerca de l'equilibri entre l'home i la natura es palesa en aquesta interacció de plans superposats, o sigui, en l'origen del paisatge.

Per altra banda, davant de la mateixa imprecisió del terme *paisatge* malgrat constituir una realitat perceptible, s'hi pot aprofundir des de múltiples punts de vista o se'n pot fer una interiorització o recreació mental de característiques molt diverses. Així i tot, sempre s'haurà d'assumir el punt d'on hom parteix o les circumstàncies que el condicionen, atès que, com ja hem dit en algun capítol anterior, mai no serà igual un indret per a un indígena, un visitant o un empresari. A partir d'això, cal fer la deducció que un escenari no pot esdevenir paisatge sense la intervenció de l'home, sense la seva mirada, la seva consciència, la seva experiència.

Vista aquesta gran diversitat de perspectives possibles i entenent que constitueix un aglutinant polièdric, el paisatge esdevé alhora un patrimoni comú, un llegat compartit que cal respectar. En definitiva, concreta la recerca constant de l'equilibri i l'harmonia entre l'home i la natura. I el nostre paper és precisament aquest: hem d'aprofitar l'estret marge de què disposem perquè no se'ns giri en contra, respectant els límits, les regles inalterables que ens imposa l'univers.

Bibliografia bàsica

AA.DD., *Catalunya Romànica. Vol. IV. La Garrotxa*, Barcelona, Enciclopèdia Catalana, 1990.

BOLÒS, Maria, *La Comarca de Olot. Estudio de geografía regional*, Barcelona, Ediciones de la Universidad de Barcelona, 1977.

BOLÒS, Jordi, *El mas, el pagès i el senyor*, Barcelona, Ed. Curial, 1995.

NOGUÉ, Joan, *Una lectura geogràfico-humanista del paisatge de la Garrotxa*, Girona, Col·legi Universitari de Girona, 1985.

REIXACH, Salvador, *Santa Pau*, Quaderns de la Revista de Girona, Girona, Diputació de Girona, 1998.

RIBAS, Anna i SAURÍ, David, *Canvis socioambientals a l'Alt Empordà (1950–2000). Natura i història en l'evolució recent del paisatge altempordanès*, Girona, Ed. Universitat de Girona, Càtedra de Geografia i Pensament Territorial, 2000.

RIPOLL, Ramon, *Les masies de les comarques gironines*, Girona, Ed. Gòthia, 1983.

SERRA, Isidre, *L'evolució del paisatge a la conca baixa de la Tordera en el període 1860–2001, Memòria de recerca*, Universitat de Girona, 2003 (estudi sense publicar)